

Татяна Димова СЛАВОВА

Софийски университет „Св. Климент Охридски“ (България, София)
tatyana_slavova@abv.bg

Към преводаческата практика на Константин Преславски (лични и нелични глаголни форми в *Учителното евангелие* и *Словата против арианите*)¹

Рядко се случва науката да разполага с точни сведения за времето на създаване на две съчинения от един и същи автор от раната старобългарска епоха. Щастливото обстоятелство се отнася до Константин Преславски — ученик на св. Методий, един от най-изявените книжовници от Симеоновия кръг, и преведените (съставените) от него *Учително евангелие* и *Слова против арианите* на Атанасий Александрийски. Възникването на първия паметник традиционно се отнася към 893–894 г.², а преводът на втория — към 906 г.³ въз основа на приписката на Тудор Доксов⁴. Последните издания на тези емблематични творби [Тихова 2012; Пенкова 2015; 2016; Lytvynenko 2019; както и по-рано Vaillant 1954] дават нова възможност за тяхното съпоставително проучване от езикова гледна точка. Тук обект на компаративно изследване са някои лични и нелични глаголни форми, които са ексцерпирани от всички известни до този момент славянски преписи — четири за *Учителното евангелие*⁵ и десет за *Първо, второ и трето слово против арианите*⁶. Анализирателните лични и не-

¹ Статията е написана в рамките на изследователски проект КП 06-ОПР05/3 «България между християнството и ересите. Старобългарският превод на Словата против арианите от Атанасий Александрийски», финансиран от Фонд «Научни изследвания».

² Според някои учени и по-рано: в края на 892 – началото на 893 г. [Галлучи 2001: 10–11] или между 881/882–884 г., когато в Константинопол са преведени гръцките текстове, а впоследствие между 885–893 г. е съставен цялостният хомилетичен сборник, като проповедите са оформени с оригинална въстъпителна и заключителна част [Спасова 2005: 136–140].

³ Преводът се датира и от 902 г., ако се използва т.нар. българска летописна ера [Добрев 2011: 128, бел. 72].

⁴ Ова книгы благочестныа наричемыа афанасъ· повелѣнїемъ князѣа нашего болгарьскаа имени^а свмешна прѣложи а епѣкп константи^а въ словѣньскыа азыкъ отъ гръцьска· въ лѣто ѿ начала мирѣ· 893· дѣ индѣ· 7· оученикъ сы мефодевъ· архїепѣкпа моравы· напса же а тѣдортъ чьрноризецъ дохъсовъ· тѣмъжде князѣемъ повелѣнъ· на штин тыча· въ лѣто 896· индѣ· дѣ· идеже свѣтаа и чѣтнаа златаа црѣкы новѣа сътворена естъ тѣмъжде кнѣземъ· в се же шбо лѣто шъпе ра^б вѣжїи се^р кнѣзѣа оцѣ въ блазѣ вѣрѣ живы и в доврѣ исповѣданїи га нашѣ іѣ хѣ· великыи и чѣтныи и блѣгвѣрнѣи гѣ на^а кнѣзѣа болгарьскы имени^а борисъ· крѣтыаное^ж има емѣ лихан^а· лѣца мала въ· бѣ· днѣ· съботны вѣ^р· Сѣ^ж борисъ болгары крѣти^а е^с· въ лѣт етх^а вѣх^ати· во има оца и сѣа и сѣго дѣх^а· аминь· (по преписа в РНБ, сб. на Погодин № 968).

⁵ Четирите преписа са по изданието на [Тихова 2012]: *Син* (ГИМ Син. № 262, последна четвърт на XI – начало на XII в. [Уханова 2012] или втора половина на XII в. [Крысько, Мольков 2017]); *Г* (РНБ, ф. 182, Гилфердинг № 32, 1286 г.), *В* (Австрийска Национална библиотека, Виена, Cod. slav. № 12, XIV в.), *Х* (Хилендарски манастир № 385, 1344 г.). Примерите тук се цитират по Син.

⁶ РНБ, сб. на Погодин № 968, 1489 г. (по дигитални копия); РГБ, сб. на Йосифо-Волоколамския манастир, ф. 113, № 437, 1488 г. (от сайта <http://old.stsl.ru/manuscripts/f-113/115> (дата на влизане 17.04.2020)); РГБ, сб. на Овчинников, ф. 209, № 791, XV в. (по дигитални копия); РГБ, сб. на Никифоров, ф. 199, № 59, XV в. (по дигитални копия); ГИМ, Син. № 20, XV в. (по дигитални

лични глаголни форми се срещат във всички славянски преписи, поради което могат да се отнесат към старобългарските протографи на двете съчинения.

При граматическата категория инфинитив и в двата паметника е налице един рядък архаизъм, а именно инфинитивният облик *вѣтѣоу* *вм. вѣтѣи* след управляващи глаголи *verba sentiendi* и *verba declarandi* (*мьнѣти сѧ 'мисля', излагати 'пренебрегвам, отхвърлям', прѣпърѣти 'уговарям, убеждавам', показати 'показвам, означавам'*). Шест употреби се откриват в текста на *Учителното евангелие*⁷ и само една в текста на *Второто слово против арианите*⁸. Обикновено след глаголи за възприятие, речева и мисловна дейност инфинитивът е нефинален, поради което може да се предположи, че в праславянски след *verba sentiendi* и *verba declarandi* са стояли нефинални инфинитиви с окончание *-тоу* (по произход праславянски локатив или генитив по *-й*-склонение) *вм. -ти*. Вероятно двете окончания са били инструмент за разграничаване на финални и нефинални инфинитиви в зависимост от характера на управляващия *verbum finitum*. Впоследствие финалните инфинитиви са взели надмощие и са се превърнали в основата, върху която се е формирала окончателно категорията инфинитив. Може да се твърди, че облиците *вѣтѣоу* са били присъщи на старобългарските протографи на *Учителното евангелие* и на *Словата против арианите*, тъй като са засвидетелствани във всички оцелели славянски преписи. В контекста на ранната славянска книжнина подобни форми не са изолирани — още три употреби *вѣтѣоу* се срещат в *Словото за Рождество Христово* (Oratio XXXVIII) от сборника с тринадесет слова на Григорий Богослов по най-ранния руски препис от XI в. (РНБ, Q.n.I.16; Будилович 1875, л. 147β–162β)⁹. Словото съдържа редица морфосинтактични и лексикални архаизми, следва Кирило-Методиевата писмена традиция и показва много ранна езикова кодификация на граница между деветото и десетото столетие [Славова 2006а]. Един пример с инфинитив *вѣтѣоу* е налице и в *Устюжката кръмчая*, съхранила Методиевия номоканон (руски препис от края на XIII в., РГБ, ф. 250, № 230), в статията за седемте вселенски събори и по-точно във

копия); РНБ, Соловецка сб. № 63, XVI в. (по дигитални копия); ГИМ, Син. № 994, чети-миней за май, Успенски препис, XVI в., л. 80d1–124b34 (от сайта <http://catalog.shm.ru/entity/OBJECT/17844?album=622494765&index=51> (дата на влизане 17.04.2020) и MLS 51 2007: 161–288); РНБ, Софийска сб. № 1321, чети-миней за май, Софийски препис, XVI в., л. 86а–147 [MLS *51 2007: *66–*124]; ГИМ, Син. № 180, чети-миней за май, Царски препис, XVI в. [MLS *51 2007: *66–*124]; РГБ, сб. на Овчинников, ф. 209, № 99, XVIII в. (по дигитални копия). Примерите тук се цитират по преписа от РНБ, сб. на Погодин № 968.

⁷ Л. 43с да не мьнать же ино чѣто вѣтѣ ѿвѣи, *В вѣтѣоу — ХГ вѣтѣи/вѣтѣи*; л. 43d еже вѣтѣ ѿвѣи бѣ излагаю, *В вѣтѣоу — ХГ вѣтѣи*; л. 61с да прѣпърѣти ... сѣдью вѣтѣоу ѹвѣсѣи глѣнѣхѣхъ, *В вѣтѣоу — ХГ вѣтѣи*; л. 165а и мьнѣшии сѧ вѣтѣи законооучителии — *В вѣтѣоу, Х вѣтѣи тоу*; л. 155б нечиста сѧ мнѣшии вѣтѣитѣоу! ѿвѣи, *В вѣтѣоу — Г вѣтѣи вѣтѣи, Х вѣтѣи тоу*; л. 155б нечиста сѧ мьнѣшии вѣтѣитѣоу! ѿвѣи, *В вѣтѣоу — Г вѣтѣи, Х вѣтѣи тоу*. В сръбските преписи *Г* и *Х* има преписваческа намеса поради неразбирането на инфинитивните форми, които са или поправени на *вѣтѣи*, или са преосмислени като *вѣтѣи тоу*.

⁸ Л. 104а вѣшии не естѣство. ни рождѣство вѣтѣ естѣ. нѣ ино нѣчѣто покажетѣ вѣтѣ ѹвѣсѣи 'но показва (означава) нещо друго'. Във всички останали преписи *вѣтѣ/вѣтѣоу*.

⁹ Л. 151d аще кѣто мьнѣшии прѣста вѣтѣоу ѿвѣи естѣства, л. 158d благоволение бѣчѣ посѣлание вѣтѣоу ѿвѣи мьни, л. 159а понеже и прѣданъ вѣтѣоу парадедѣсѣи глѣтѣ сѧ.

фрагмента за Петия събор (рѣша не въскрсти. а породы чювьствьны не бытоу ѿ вѣа соуща γεγενῆσθαι).

Несъмнено инфинитивният облик *бытоу* е свързан с ранна Кирило-Методиева писмена практика, което се потвърждава и от факта, че в аналогичните преславски преводи на *Словото за Рождество Христово*¹⁰ и на статията за седемте вселенски събора¹¹ подобни облици липсват, а на тяхно място стоят причастия [Славова 2006]. Изглежда очаквано в самия край на деветото столетие, когато съставя *Учителното евангелие*, презвитер Константин да прибегва често до този архаизъм — наследство от практиката му на пряк Методиев ученик, а може би и следа от неговия идиолек. Няколко години по-късно като преводач на *Словата против арианите* той ограничава употребата му.

В текста на *Първото слово* се намира рядката причастна форма *бышашти*, срв. л. 36а *небонъ и самое именьце небышняго. не къ сынъ имать назнаменование, аште и си рѣп'штжтъ. нъ къ бышаштинь тѣ γενητά* [PG 26: 79, col. 33] ('тази дума има значение не за Сина, каквито приказки те разпространяват, а за сътворените неща'), л. 61а *какъ бо слово сы плътъ бысть. и еже быти плъти оумѣнѣмъ бышаштинъ γενητή*¹² *бо естъ. и здана сжшти естъ* ('и Словото е станало плът и ("станало") отнасяме към плътта, защото тя е получила битие и е сътворена')¹³. Причастието липсва в ръкописите от класическия старобългарски корпус, но се среща в руските преписи на преславския превод на *Книгите на малките и големите пророци* с тълкувания (29 употреби), в *Канона за пророк Йеремия* от Путятиния миней (*бышаштинъ ти бытти*), колекцията от тринадесет слова на Григорий Богослов¹⁴, Изборника от 1073 г.¹⁵ — общо 42 употреби, разглеждани като лексикален маркер за старобългарски текстове с източнобългарски произход [Miltenov 2009]. Още по един пример предлагат *Шестодневът* в превод на Йоан Екзарх (л. 150б *небышашци/небышжци* ἀνύλαρκτος 'несъществуващ, нереален' [Aitzetmüller 1966: 317]) и Чудовският псалтир с тълкуванията на Теодорит Кирски (*бышашцага ёсόμενα* [Погорелов 1910: 239]).

Най-често причастието *бышашци* със значение 'който щеше да бъде, щеше да се случи' се приема като единствен реликт от древен индоевропейски футур (изчезнал в праславянски), образуван със суфикс *-s-*, подобно на сигматичното бъдеще време в гръцки. Аргумент в полза на значението 'бъдещ' са и гръцките съответствия на *бышашци* — причастия в бъдеще или сегашно време (ἐσόμενος/ἐσόμενον, μέλλον, καταληψόμενον, συμβησόμενον, γενησομένος, γενόμε-

¹⁰ Втори превод на фрагмент от Словото е включен в състава на *Слово за Пасха* (Oratio XLV) от сборника с тринадесет слова на Григорий Богослов: л. 328γ *вѣцию сжца*, л. 353γ *вждоуци* *разоумки*, л. 353γ *рѣданъ глѣтъ сж* [Будилович 1875].

¹¹ В Изборника от 1073 г., л. 26б *ни вждоуштоу отъ ва чювьствьноу порожд* [Симеонов сборник 2015].

¹² PG 26: 137, col. 60.

¹³ Така (*бышашци/ бышашим, бышаци*) и в другите славянски преписи.

¹⁴ Общо 9 употреби (*бышашца, бышашцюоуноу, бышаштинь, бышжцаго, бышашце, бышашце, бышашцааго, бышашци, бышжциими*) в Надгробното слово за св. Василий и в *Словата за Св. Кръщение, Пасха и Петдесетница* [Будилович 1875].

¹⁵ Общо 3 употреби (*небышаштѣе, бышаштѣ, бышашцие*) във фрагменти от слова на Григорий Богослов.

von, ὑλάρχουσα, παρόντα, [Miltenov 2009]). А. Мейе обвързва причастието **бъша**шти със семантика ‘онова, което трябва да стане’ и сегашната основа на дезидератива [Meillet 1934: 200–201]. Според други учени обаче **бъша**шти е минало причастие, образувано от аориста на **бъти** (3 л. мн. ч. **бъша**), и има значение ‘станал съм, създаден съм’, а не ‘бъдещ’ [Aitzetmüller 1978: 199; Whaley 2000: 20–21]. Именно с това схващане на Айтцетмюлер¹⁶ кореспондират двете причастни форми **бъша**штии**л**ъ, **бъша**шти от текста на *Първото слово против арианите*, чиито гръцки аналог (τὰ γενητά, γενητή) е прилагателното γενητός ‘сътворен, роден, възникнал’. Контекстът също не предполага форми на бъдеще време, тъй като става въпрос за сътворените неща и плътта, получила битие. Бихме могли да приемем, че в основата на **бъша**щи лежи аористната форма за 3 л. мн. ч. **бъша**, от която в *Словата против арианите* Константин Преславски създава неологизма **бъшън**ъ γενητός ‘създаден, роден’. С него книжовникът означава създадените същества, тварите (затова и **бъшън**ъ почти винаги е само с форми за мн. ч.), изобщо феномени, които *са били*, които са имали начало и са получили битие, а не го притежават неизменно и вечно като единствения Бог, който *е* вечно съществуващ [Славова 2019: 11–12].

Важен факт е, че в *Учителното евангелие* Константин Преславски нито веднъж не използва причастието **бъша**щи, оставайки тясно свързан с книжовната традиция на Първоучителите, на която подобна причастна форма е била чужда. Впоследствие в началото на десетото столетие епископ Константин — вече един от най-известните книжовници около владетеля Симеон — се адаптира към източнобългарския узус и включва причастието **бъша**щи в преводаческия си инструментариум, но преосмисляйки го в контекста на преводаческата си стратегия.

Част от тази стратегия е използването на изключително рядката причастна форма **бѣа** (им. п. ед. ч. м. р.), **бѣаго** (род. п. ед. ч. м. р.) от глагола **бѣти**, засвидетелствана в текста на *Първото слово против арианите* (в цитат от Откр. 1:8). Срв. л. 10а и **вѣ** апокаліпсис **сиже** глаголетъ, **сжи** и **бѣа**и и **градъ**и, **отъ** **сжи** **бо** и **отъ** **бѣаго**, **кто** **отъ** **метъ** **присносжитѣ**¹⁷ (‘Който е, Който е бил и Който идва. От Който е и Който е бил кой ще отнеме вечността?’). Извън *Словата против арианите* причастието е съхранено само в славянския превод на Тълковния апокалипсис (4:8, 11:17, 16:5 [Славова 2019а: 9–11]). Морфемната му структура е прозрачна — образувано е от имперфектната основа **бѣ-** на инфинитива **бѣти** (неслучайно гръцкото съответствие ἦν е имперфект в индикатив на глагола εἶμι), но е формирано със суфикса на сегашното, а не на миналото деятелно причастие. По този начин **бѣа** отразява на граматично ниво вечното пребиваване на Бог-Отец и Бог-Син, който едновременно е бил, но и *е*, безначален и всевечен. Подобни нелични глаголни форми не са познати на *Учителното евангелие*.

¹⁶ Според Айтцетмюлер **бъша**щи- е минало причастие, чрез което се изразява разлика между неограничени същности (с основа **сѣщ-**) и станали, възникнали същности (с основа **бъша**щи-)

¹⁷ Така и в останалите преписи (**бѣа**/ **бѣа**, **бѣаго**).

Двете преводни съчинения на Константин Преславски показват различие и по отношение на формообразуващия модел на миналото деятелно I причастие при глаголите от IV спрежение на -ити (архаичен тип *рождѣ, рождѣши* и иновативен *родивѣ, родивѣши*), който в изследователската традиция се приема като маркер за езика на средновековните славянски текстове. Иновативни форми липсват във Ватиканския палимпсест, Асеманиевото евангелие, Клоцовия сборник, Синайския псалтир, единични са в Мариинското евангелие (1)¹⁸, Савината книга (2) и Зографското евангелие (4), но преобладават в Супрасълския сборник, където петократно надвишават архаичните облици [Вайан 1952: 275]. Доколкото Супрасълският сборник носи белезите на източностаробългарски паметник, може да се допусне, че става въпрос за диалектни различия¹⁹. В текста на *Учителното евангелие* се наброяват 113 словоформи със суфикс -ѣш- при 56 глагола²⁰. Срещу тях стоят 18 словоформи с формант -и-вѣш- от 15 глагола²¹, т. е. приблизително съотношението при словоформите е 6:1, а при изходните глаголи е 4:1 в полза на старинните облици²². Високият процент на архаичните причастни словоформи е обвързан с ранната книжовна практика, която следва Методиевият ученик Константин, а вероятно и с неговия идиолект. В същото време присъствието и на иновативни облици подсказва, че протографът на Константиновото евангелие е създаден в източностаробългарска среда, от която те биха могли да попаднат. При 15 глагола²³ са използвани паралелни форми и от двата модела минали деятелни причастия.

¹⁸ Цифрата в скоби тук и по-нататък означава броя на употребите.

¹⁹ Вж. и надписа на Мостич (оставивѣ чрьгоувиљство ѿ всѣ ѿмѣни), както и редактираните в Преслав библейски книги, в които причастията от типа *родивѣ* преобладават.

²⁰ По азбучен ред: л. 169с* *варѣ* (прѣдъваривѣ), 40а, 162с *варѣше*, 208б *възвращѣшю сѧ*, 9д *възвѣщѣшиѧ*, 222д *възвѣщѣшиѧ*, 229а *възлюбѣшнинѣ*, 201б *възлюбѣшю*, 123д *въздѣшѣше сѧ*, 29а *въложѣ*, 164д *въпрошѣшю*, 137а *въскрѣшѣ*, 207б *въѣлвѣшю сѧ*, 24а *дивѣши*, 193с *досаждѣше*, 117б *завлоуѣжѣшю*, 169д *запрѣшѣ*, 16д *избавѣшаго*, 102а *искоуѣшнинѣ*, 213с *исправѣшнини*, 213а *исправѣшнѣ*, 60д *любѣше*, 14а *наслаждѣше сѧ*, 47а, 197с *наслажѣше сѧ*, 114б *наслажѣши сѧ*, 225д *наслаждѣша сѧ*, 68д, 27с *наставѣшю*, 88б *насыщѣше сѧ*, 210с *нерождѣши* (неродивѣши), 182с *овелѣшѣшиѧ сѧ*, 209а *овѣлѣшюоумоу*, 132б *овогащѣше сѧ*, 4с, 174с, 219б *оставѣлѣ*, 24а, 173с *оставѣлѣши*, 42д, 56б, 96б, 162б *оставѣлѣше*, 58а *оставѣлѣша*, 96с *оставѣлѣше*, 13б *отѣвѣлѣша*, 31с, 53а *отѣложѣше*, 191с *ѣложѣше*, 37б *ѣлоуѣши сѧ*, 194б *ѣстоуѣлѣше*, 42б, 88б, 126б, 189б, 215б *ѣнищѣше*, 56д *положѣшнинѣ*, 98с *помоуѣ*, 183а *помоуѣше сѧ*, 122а *помышѣлѣше*, 85б *поношѣши*, 94д *поставѣлѣ*, 16д *поставѣлѣше*, 218б *пошѣ сѧ*, 79с *прикоуѣшомѣ сѧ*, 41д *приложѣ*, 28а *пристоуѣлѣше*, 58б *пристѣплѣша*, 78а *пристоуѣлѣше*, 88д *пристоуѣлѣши*, 137с *пристоуѣплѣ*, 192с *прѣдѣложѣше*, 228а *прѣстоуѣлѣша*, 24д *раздрѣшѣ*, 80с *разломѣлѣ*, 224с *разорѣ*, 209 *располождѣшнинѣ*, 167а *раѣлождѣше сѧ*, 167д* *рождѣшаго*, 175б *рождѣшѣ сѧ*, 179б *рождѣши сѧ*, 184д *рождѣшаго*, 119д *соуѣоуѣше*, 17д *сѣгрѣшѣшнинѣ*, 114а *сѣгрѣшѣ*, 167д* *сѣлѣрьше*, 132а *сѣподобѣлѣшаго*, 16с *сѣворѣша*, 22с, 31б *сѣтворѣши*, 62б *сѣворѣшаго*, 73б *сѣворѣша*, 81а, 154б, 197с *сѣтворѣше*, 94с *сѣтворѣшю*, 147б, 192а *сѣтворѣ*, 174а *сѣтворѣшѣ*, 169а *сѣхранѣши*, 151с *сѣхранѣшнинѣ*, 210с *сѣхранѣшнинѣ* (сѣхранѣшѣши), 28д *троуѣждѣша сѧ*, 41б *троуѣждѣша сѧ*, 233д *оугашѣ*, 188д *оулоуѣше*, 98д *оумилѣ сѧ*, 85а *оуподобѣлѣ сѧ*, 20д *оутроуѣждѣ сѧ*, 47а, 168а* *павѣлѣше сѧ*, 187а *Павѣлѣ сѧ*, 22б *павѣлѣ*. Някои от словоформите са посочени от [Крысько, Мольков 2017: 367].

²¹ По азбучен ред: л. 103а *варивѣ*, 181с *неродивѣ*, 72а *облнчивѣ*, 163а *обложивѣ*, 174д *положивѣ*, 105д *помысливѣше*, 180с *послоуживѣ*, 85д *премоудивѣ*, 88а *приставивѣ*, 78а *пристоупивѣ*, 204с *радивѣ*, 164с *расѣплодѣвѣше*, 46б, 73а, 192д *сѣтворивѣ*, 148д *сѣтворивѣши*, 148б *оулоуѣчивѣ* (15 словоформи са в преводните катени, а 3 са в авторските части на беседите).

²² В тази статистика влизат само форми, общи и за четирите преписа на паметника, които с най-голяма вероятност могат да се отнесат към протографа на *Учителното евангелие*.

²³ Вж. *варити*, *положити*, *помыслити*, *поставити*, *пристѣплити*, *расплодити*, *сѣтворити*, *оулоуѣчити*, *неродити*, *облнчити*, *обложити*, *послоужити*, *приставити*, *прѣмѣждити*, *радити*.

Почти същото (6 : 1) е съотношението между архаичните и иновационните форми на миналото деятелно I причастие при глаголите от IV спрежение на -ити и в химнографските творби на Климент Охридски (триодния цикъл за Рождество Христово и Богоявление) — 24 са словоформите със суфикс -ъш- и само 4 със суфикс -и-въш- [Totomanova 2017: 38–39]. В Илина книга — староруски препис от последната четвърт на XI в. на старобългарски химнографски сборник от времето на Първото българско царство — съотношението между старинни и иновационни причастни словоформи е дори 7:1 (220 : 31 словоформи) [Крысько 2015: 25].

В *Словата против арианите* архаичните и иновативните причастни форми на миналото деятелно I причастие при глаголите от IV спрежение на -ити се съотнасят както следва:

Първо слово — 25 словоформи със суфикс -ъш- от 15 глагола срещу 18 словоформи с формант -и-въш- от 13 от глагола²⁴.

Второ слово — 25 словоформи със суфикс -ъш- от 4 глагола срещу 10 словоформи с формант -и-въш- от 6 глагола²⁵.

Трето слово — 10 словоформи със суфикс -ъш- от 5 глагола срещу 7 словоформи с формант -и-въш- от 7 глагола²⁶.

Общо за трите слова съотношението архаични : иновативни форми е 60 словоформи от 20 глагола към 35 словоформи от 23 глагола, т. е. съотношението при словоформите е 1,7:1 в полза на архаичния тип, но изходните глаголи са почти изравнени (20:23). Тази картина е аналогична на Климентовите поучения и слова, в които 26 глагола имат архаични форми съ суфикс -ъш-, а 24 глагола — със суфикс -и-въш-, т. е. двата вида форми са разпределени почти по равно [Totomanova 2017: 39–40].

Приведената статистика показва, че когато съставя *Учителното евангелие*, презвитер Константин следва в голяма степен писмената практика на Първоучителите и се опира на своя идиолект, предпочитайки архаичните облици на миналото деятелно I причастие при глаголите от IV спрежение на -ити. При превода на *Словата против арианите* обаче той заменя старинните облици (макар и не изцяло) с адекватни за източнобългарския диалектен ареал форми.

Различия не се забелязват по отношение на една друга архаична езикова особеност в езика на книжовника — образуването на сегашни (деятелни и страдателни) причастия от префигиранни и непрефигиранни глаголи, които днес възприемаме като перфективни. В текста на *Учителното евангелие* има 19

²⁴ *Първо слово*: добросѣтворъшии, излѣкъшии, излѣкъши, излѣкъше, избрѣтъшааго, избрѣтъшии, испрошъшии, отъстѣпше, послѣжъшеи, поставше, постѣпши, престѣпшеи, рождъшааго (2 пъти), рождъшааго (2 пъти), съврашъшеи, сътворшааго (2 пъти), сътворшеи, сътворишоушоу, сътворишоуши, творше, творше, вставше срещу възлѣжъши, наоучише, остави, остави, остави, остави, отъврати, подражи, помисли, послави, приложи, прѣлѣсти, роди, състроишааго, сътвори, сътвори, сътвори, оумисли, оумисли.

²⁵ *Второ слово*: извольшоу, прѣстѣпшии, рождъшааго (3 пъти), рождъшеи, рождши, сътвориш- (18 пъти) срещу избави (2 пъти), обнови (2 пъти), остави, родишии, смѣсви, сътвори (2 пъти), сътвори.

²⁶ *Трето слово*: въсѣлши, заблѣжъшии, избави, избави, прѣстѣпшеи, сътвориш- (5 пъти) срещу възбрани, въстави, изволи, неистови, прѣдложив, остави, ави.

примера²⁷, като 7 от тях (л. 8а, 21а, 58d, 98b, 101b, 199с, 231b) са посочени от Крысько и Мольков [2017: 367], а 4 (л. 71b, 208а, 210d, 211а) — от Кривко, който ги тълкува в полза на югозападнославянския произход на паметника [Кривко 2014: 133; 2015: 204; 2016: 131, бел. 14]. Подобни причастни форми се срещат и в акростиховите канони на Климент Охридски²⁸ и служебните минеи²⁹ [Пичхадзе 2009: 304–305], триодния цикъл за Рождество Христово и Богоявление на Климент Охридски (18) и неговите слова и поучения (13) [Totomanova 2017: 43–44], зафиксирани са и в Маринското евангелие (1), Асеманиевото евангелие (2), Синайския псалтир (2), Синайския евхологий (2)³⁰, но също и в Супрасълския сборник (12)³¹, славянския (преславски по произход) превод на Диалозите на Псевдо-Кесарий (9)³², Илина книга (14) [Крысько 2015: 25–26] и др.³³. Затова тази морфологична особеност не би могла да се разглежда като присъща само на югозападнобългарски диалекти и на южнославянски паметници със западен произход, която на източнобългарска почва е била отстранявана [Пичхадзе 2009: 305; Кривко 2014: 133]. Всъщност става въпрос за особеност на живия старобългарски език, свързана с процеса на незавършена граматикализацията на глаголния вид, когато видовете разлики са били все още в зародиш [Ганева 2018: 20–32 и цит. лит.]. Днес съвременното ни езиково съзнание възприема цитираните по-горе глаголи като перфективни, но “по-видиму, изначално — в отсъствие развитой системы суффиксальной имперфективации — не были охарактеризованы по виду и выражали значение предельности действия” [Крысько 2015: 25]. Сегашни причастия от префигирани и непрефигирани глаголи, които днес смятаме за перфективни, се откриват и в *Словата против арианите* — в *Първото слово* словоформите са 19³⁴, във *Второто* — 10³⁵, а в *Третото* — 7³⁶.

²⁷ Вж. л. 164d възвратѣщѣу ѣлаверхоуѣнѣр, 22а възъмѣнци са диѣскемѣнѣнѣр, 98b здаваа, 116с исправѣци ѣлдиорѣоуѣнѣнѣр, 8а лишацинѣхъ са, 101b лиша, 60d напѣлѣнци ѣмпилѣѣсан, 61b олирачѣмѣ скотиѣѣнѣнѣр, 199с шѣтѣврѣоуѣци са, 231b покорѣщи же са, 56d помѣсѣщи без гр., 21а прохладѣа, 71b прохладѣщи без гр., 396 прѣзѣрѣци ѣтерорѣщи, 58d сѣгласа, 196b оуѣрѣтѣщѣнѣхъ са без гр., 208а оуѣпрѣмѣщѣнѣхъ ѣтѣуѣнѣнѣнѣр, 26б оуѣставѣщѣнѣхъ перѣклеѣнѣнѣр, 211а оуѣрѣѣщи без гр.

²⁸ Вж. причастните основи избѣвѣшт-, испросѣшт-, иѣѣлѣшт-, подѣвѣгнѣшт-, покорѣшт-, помѣлѣшт-, просѣѣтѣшт-, раздрѣѣшѣшт- и др. [Пичхадзе 2009: 304 и цит. лит.].

²⁹ Вж. причастните основи вѣдѣхнѣшт-, вѣзѣпнѣшт-, вѣспѣѣшт-, направѣшт-, обнѣвѣшт-, приложѣшт- и др. [Пичхадзе 2009: 304 и цит. лит.].

³⁰ Вж. вѣмѣтѣштѣ (Маринско, Асем евангелие), не осѣѣдѣѣщиѣ (Асем евангелие), измѣнѣштѣхъ са, рѣдѣштѣ (Синайски псалтир), не помѣрѣѣштѣнѣнѣхъ са, вѣзѣмѣѣщѣаго (Синайски евхологий) [Вайан 1952: 378–379].

³¹ Вж. напр. покорѣштѣнѣнѣхъ са, поворѣштѣаго, прѣѣдѣѣнѣ, дѣвѣгнѣнѣ са, приѣѣштѣа, поѣдѣштѣѣ, покрѣпнѣнѣ, испѣѣдѣѣ са, начѣнѣнѣ, прѣѣдѣнѣнѣ, неѣспѣѣдѣнѣнѣ [Вайан 1952: 378–379].

³² Вж. гаснѣщѣнѣ, гѣвнѣщѣнѣ, гѣвнѣщѣнѣ, гѣвнѣщѣнѣ, гѣвнѣщѣнѣ, не снѣлѣщѣнѣ, прѣѣтѣѣщѣнѣ [Милтенев 2006], а също и вѣмѣтѣщѣнѣ, сѣвнѣдѣнѣ [Totomanova 2017: 43].

³³ Пандекти на Антиох, Ягичев златоуст, Германов сборник [Totomanova 2017: 43–44].

³⁴ Л. 47а изѣлѣштѣа, 6б изложѣштѣа, 53b осѣлѣѣштѣнѣнѣ, 29b распрѣштѣ, 53а прирѣчѣмѣа, 32а сѣвратѣнѣ, 34а, 47а сѣвратѣнѣа, 4б, 31б сѣвратѣнѣа, 32а сѣвратѣнѣаго, 33а сѣвратѣнѣо, 4б, 31б, 45б, 46а сѣвратѣнѣо, 32а сѣвратѣнѣнѣнѣ, 33а сѣвратѣнѣнѣ, 46б сѣвратѣнѣнѣнѣ.

³⁵ Л. 79а досѣѣштѣ/досѣѣщѣнѣ фѣѣнѣнѣ, 129а досѣѣштѣнѣ/досѣѣщѣнѣ фѣѣнѣнѣа, 73б не измѣнѣнѣ са/измѣнѣнѣ са ѣлѣасѣѣнѣнѣ, 126а сѣѣтѣнѣштѣнѣ сѣѣтѣнѣѣѣнѣнѣ, 76а сѣѣтѣнѣнѣнѣнѣнѣнѣнѣ, 68б сѣѣтѣнѣнѣнѣнѣнѣнѣнѣнѣ (2), 110б оуѣпѣдѣштѣнѣ, 94а, 94б оуѣмѣлѣштѣ.

³⁶ Л. 150а възъмѣщи диѣкрѣнѣнѣнѣнѣ, 187а досѣѣштѣнѣ фѣѣнѣнѣ, 144а изѣвѣштѣа, 145а изѣвѣштѣаго, изѣвѣнѣ рѣѣнѣнѣнѣ, 176а неѣспѣдѣштѣ ѣлѣтѣѣнѣ, 160б оуѣѣѣѣа ѣѣѣѣнѣ.

В протографа на *Учителното евангелие* сериозно присъствие е имал перифрастичният прохибитив от типа **не мози пьсати**, тъй като в четирите преписа се откриват 18 употреби, 16 от които са без гръцко съответствие (в оригиналните части на беседите)³⁷. Такива форми (над 80) има и в други ранни български преводни и непреводни паметници както от североизточния езиков ареал³⁸, така и извън него³⁹ [Славова 2015]. Подобна е картината днес и в българските говори (североизточни, рупски, западни), в които се пази наследникът на перифрастичната конструкция, срв. *немой оди* < **не мози ходити**, *немойте каза* < **не мозѣтѣ казати**; вж. и сръб. и хърв. *немој*, *немојто*, *немојте* + инфинитив = ‘недей, недейте’. И в старобългарски разглежданите прохибитивни форми са били характерни за разговорния език⁴⁰, тъй като нямат аналог в гръцки и се срещат в оригинални славянски паметници (руски предимно от XI–XII в. [Пичхадзе 2008: 231–232]; сръбски и хърватски от XIII–XVII в.). Нещо повече, тези форми са имали жанрова и стилистична употреба, защото са засвидетелствани в текстове от ораторските жанрове, предимно поучения и хомилии (беседи, по-рядко тълкувания), насочени към новооглашените. Такива учително-догматични и учително-екзегетични текстове съставят сборници като *Супрасълския* и *Изборника* от 1076 г., *Златоструя* и *Учителното евангелие*, *Паренесиса* на Ефрем Сирий. Конструкцията обаче липсва в текстове, които заемат по-високо място в йерархията на средновековната писменост, предназначени за по-подготвена аудитория като догматическото Богословие в превод на Йоан Екзарх, *Изборника* от 1073 г., *Ефремовската кормчая*, библейските книги, Григоровичевия паримейник, похвалните слова и химнографските творби на Климент Охридски.

Перифрастичният прохибитив от типа **не мози пьсати** липсва изцяло и в *Словата против арианите* — богословско антиеретическо съчинение, предназначено да подготви духовниците в сложната теологическа материя. Явно епископ Константин си е давал сметка, че жанровата и стилистичната окраска на оригинала изисква адекватни книжовни изразни средства и не е допуснал присъствието на разговорно оцветената конструкция в превода си. Обратно, в проповедите от *Учителното евангелие* той съзнателно я включва, за да достигне по-лесно до новооглашените християни и да намери директен отклик у своите слушатели.

³⁷ Л. 19с **не мозѣмъ** ... прогънати, 66с **не мозѣмъ** постыдѣти сѧ, л. 76d **не мозѣмъ** ... държати, л. 99с **не мозѣмъ** ... държати, л. 146а **не мозѣмъ** же въ просто милостещи мѣ ... парадрѣмоуев, л. 166а **не мозѣмъ** ... милувати и любити, л. 168а **не мозѣмъ** ... подобити сѧ, л. 181с **не мозѣмъ** ... отъвратити сѧ, л. 188с **не мозѣмъ** ... носити, л. 205d **не мозѣмъ** величати сѧ, л. 209d **не мозѣмъ** неподативи быти, л. 214с **не мозѣмъ** же... въдати сѧ мѣ ... пошѣрѣмоуев, л. 214d **не мозѣмъ** оуныти, л. 220а **не мозѣмъ** оставити, л. 236d **не мозѣмъ** ... пристѣпити (2), л. 236d **не мозѣмъ** ... части, л. 237а **не мози** ... пристѣпити.

³⁸ *Златоструй* от XII в., *Шестоднев* в превод на Йоан Екзарх, *Изборник* от 1076 г., *Диалози* на Псевдо-Кесарий, тълкувания на Теодорит Кирски в Чудовския псалтир от XI в., *Беседа* на Превзитер Козма, *Паренесис* на Ефрем Сирий.

³⁹ *Пространно житие* на св. Методий, слова на св. Климент Охридски, *Пандекти* на Антиох, *Славянска версия* на *Хрониката* на Георги Синкел.

⁴⁰ За органичната връзка между книжовния и говоримия старобългарски език вж. [Тотоманова 2019].

Морфосинтактичните варианти на разгледаните лични и нелични глаголни форми илюстрират различията в преводаческите стратегии на Константин Преславски в *Учителното евангелие* и в *Словата против арианите* — две съчинения, възникнали в рамките на един сравнително кратък период. Тези варианти могат да се обвържат с т. нар. от В. Живов регистри на писмения език (*стандартен църковнославянски* — в богослужебните книги и *хибриден църковнославянски* — в летописи, повести, космографски, историографски и др. съчинения), които не са затворени и независими езикови системи, а са взаимопроницаеми, притежават общ езиков материал, като всеки регистър има своя риторическа насоченост и своя синтактична стратегия [Живов 2004: 14; вж. и Живов 2017]. И двете съчинения целят защитата на православие и опазването на правата вяра, но лингвистичните инструменти за реализацията на тази цел варират по различни причини. *Учителното евангелие* като сборник с екзегетични проповеди върху Евангелието е тясно свързан с библейския текст и със стандартния регистър, при който наличието на предходна писмена традиция е от съществено значение. Пристигайки в България, Методиевият ученик Константин използва активно в писмената си практика наученото от Първоучителите, опира се на него и на своя идиолект — така в текста на проповедническия сборник, създаден да попълни неделното богослужение, попадат архаичните инфинитиви *бѣтоу* и архаичните форми на миналото деятелно I причастие от типа *рождѣ, рождѣши*. Тяхното категорично присъствие в текста на *Учителното евангелие* отразява приемствеността с Кирило-Методиевата писменост. Обратно, липсата на предходна антиеретическа богословска традиция, чиито основи поставя именно Константин Преславски с превода на *Словата против арианите*, изправя книжовника пред голямото предизвикателство да предаде в подобаваща лингвистична форма сложната богословска материя на гръцкия образец, в който чрез граматическа екзегеза Атанасий Александрийски разграничава категориите божествено : небожествено. В този контекст се появяват двете редки причастия — *бѣа*, отразяващо на граматично ниво вечното и безначално пребиваване на Бог-Отец и Бог-Син, и *бѣшаши*, преосмислено в контекста на неологизма *бѣшънъ γενητός* ‘създаден, роден’ за означаване на създадените същества. Така от една страна, липсата на писмена традиция е представлявала проблем за преводача, но от друга страна, това обстоятелство му е давало по-голяма творческа свобода, характерна за хибридният регистър на книжовния старобългарски език, към който бихме отнесли *Словата против арианите*. В същото време вариативността при формите на миналото деятелно I причастие при глаголите на *-ити* може да се разглежда и като последица от съчетаването на писмената практика на Първоучителите (типа *рождѣ, рождѣши*) и диалектния узус на местното североизточно население (типа *родивѣ, родивѣши*), отразен в много по-голяма степен в *Словата против арианите*. Вероятно не е бил без значение и фактът, че именно причастията от типа *родивѣ, родивѣши* са принадлежали към престижния говорен ареал около столицата Преслав, където е работил епископ Константин след 893 г. Използването на друга разговорна особеност — перифрастичната прохибитивна конструкция *не мози* + инфинитив (само в *Учителното еванге-*

лие!) трябва да се обвърже със социалния адресат на творбата и неговия статус. Екзегетическите поучителни беседи са имали за цел да достигнат до по-широк кръг християни-неофити в една епоха, в която е имало остра нужда от учителна литература, достъпна, нагледна и убедителна за новопокръстените. Умело подбрано лингвистично средство за това се е оказал прохибитивният императив *нѣ мози* + инфинитив, чрез който презвитер Константин се е опитал да осъществи комуникативната и дидактично-възпитателната функция на своите неделни проповеди. Свободното образуване на сегашни причастия от префигирани и непрефигирани глаголи, които днес смятаме за перфективни, хвърлят светлина върху старобългарския език от края на IX – началото на X в. и показват, че категорията вид не е била напълно формирана. В своята съвкупност всички коментирани тук лични и нелични глаголни форми свидетелстват за живата природа на Кирило-Методиевия книжовен език и неговата полифункционалност, но също и за връзката на преводаческите стратегии с регистрите на езика и неговите различни стилове.

ИЗТОЧНИЦИ

- Будилович А. С.* XIII слов Григория Богослова в древнеславянском переводе по рукописи Императорской Публичной библиотеки XI века. СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1875. 285 с.
- Милтенов Я.* Диалозите на Псевдо-Кесарий в славянската ръкописна традиция. София: Авалон. 2006. 590 с.
- Пенкова П.* Св. Атанасий Александрийски. Второ Слово против арианите (в старобългарски превод). Т. 1 / Въведение и критично издание на славянския текст П. Пенкова, индекс на словоформите Ив. Христов. София: Изток-Запад. 2015. 397 с.
- Пенкова П.* Свети Атанасий Александрийски (Велики). Трето Слово против арианите. Изследване и издание на текста. Т. 2. София: Валентин Траянов, 2016. 544 с.
- Погорелов В. А.* Чудовская псалтырь XI века: Отрывок толкования Феодорита Киррского на Псалтырь в древнеболгарском переводе (Памятники старославянского языка. Т. 3. Вып. 1). СПб.: Отделение русского языка и словесности Императорской Академии наук. 1910. 276 с.
- Симеонов сборник 2015 — Симеонов сборник (по Светославовия препис от 1073 г.). Т. 3. Гръцки извори. Гръцки текст и изследване: Петя Янева. Славянски текст, прегледан и сверен допълнително: Ангелина Минчева, Цветана Ралева, Ценка Досева, Петя Янева. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“. 2015. 1242 с.
- Уханова Е.* Палеографическите и кодикологическите особености древнейшего списка Учителного Евангелия Константина Преславского (ГИМ, Син. 262) и история его создания // Старобългарското Учително евангелие на Константин Преславски, издадено от Мария Тихова с детайлното описание от Елена Уханова на най-стария препис (ГИМ, Син. 262). Freiburg i. Br.: Weiher, 2012. С. LVI–LXXVII.
- Aitzemüller R.* Das Hexaemeron des Exarchen Johannes. Т. 4. Graz: Akademische druck — u. Verlagsanstalt. 1966. 476 S.
- MLS 51 2007 — Die Großen Lesemenäen des Metropolitens Makarij. Uspenskij spisok. 1.–8. Mai. Hrsg. E. Weiher, S. O. Šmidt, A. I. Škurko, et. al. (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris. Fontes et dissertations, T. 51). Freiburg i. Br.: Weiher, 2007. S. 160–313.
- MLS *51 2007 — Die Großen Lesemenäen des Metropolitens Makarij. Uspenskij spisok. 1.–8. Mai. Kritischer Apparat. Hrsg. E. Weiher, S. O. Šmidt, A. I. Škurko, et. al. (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris. Fontes et dissertations, T. *51). Freiburg i. Br.: Weiher, 2007. S. *66–*124.
- PG 26 — St. Athanasius Alexandrinus Archiepiscopus // Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca. T. 26. Parisiis, 1887. 1552 p.

ЛИТЕРАТУРА

- Вайан А.* Руководство по старославянскому языку. М.: Издательство иностранной литературы, 1952. 446 с.
- Ганева Г.* История на граматическите основи. София: Panev Publishing, 2018. 149 с.
- Галлучи Э.* Учителное евангелие Константина Преславского и последовательность воскресных евангельских чтений церковного года // *Palaeobulgarica*. 2001. № 1. С. 3–20.
- Добрев Ив.* Готски следи в българското християнство // Готите. Т. 3. Нови изследвания за готското културно-историческо наследство по българските земи (2007–2010). София: Balkan Media. 2011. С. 110–132
- Живов В. М.* Очерки исторической морфологии русского языка XVII–XVIII веков. М.: Языки славянской культуры, 2004. 656 с.
- Живов В. М.* История языка русской письменности. Т. I. М.: Русский фонд содействия образованию и науке, 2017. 816 с.
- Кривко Р. Н.* Славянские служебные минеи как источник по византийской гимнографии // Христианский Восток. Т. 6 (XII). Новая серия. На основе материалов международной конференции «Интерпретация текста в культуре христианского востока: перевод, комментарий, поэтическая обработка». Государственный эрмитаж, 14.09.2011–16.09.2011. М.: Индрик, 2013. С. 378–390.
- Кривко Р. Н.* Лингвистические заметки к «Учителному евангелию» и «Сказанию церковному» // Кирилometодиевската традиција и македонско-руските духовни и културни врски: зборник на трудови од меѓународниот научен собир (организиран по повод 1150 години од Моравската мисија и од словенската писменост): Охрид, 3–4 октомври 2013. Скопје: Универзитет св. Кирил и Методиј, 2014. С. 129–140.
- Кривко Р. Н.* Очерки языка древних церковнославянских рукописей. М.: Индрик, 2015. 445 с.
- Кривко Р. Н.* Орфография рукописи как свидетель текстологической приемственности // Труды Института русского языка им. В. В. Виноградова. Т. IX. История русского языка и культуры памяти Виктора Марковича Живова. М., 2016. С. 124–148.
- Кривко Р. Н.* Языковые особенности древнейшего списка Учителного евангелия Константина Пресвитера: от восточнославянской рукописи к южнославянскому архетипу // *Slověne*. 2016a. № 2. С. 340–363.
- Крысько В., Мольков Г.* Языковые особенности Учителного евангелия Константина Преславского и его древнейшего списка // *Zeitschrift für Slavische Philologie*. Bd. 73. Heft 2. 2017. S. 331–395.
- Крысько В. Б.* (ред.). Ильина книга (XI в.). Исследования. Указатели. Подготовили В. Б. Крысько, И. М. Ладыженский, Т. И. Межиковская. Под ред. В. Б. Крысько. М.: Издательский центр «Азбуковник», 2015. 287 с.
- Пичхадзе А. А.* Перифрастический прохибитив в древнерусском // *Miscellanea Slavica*. Сборник к 70-летию Б. А. Успенского. М.: Индрик, 2008. С. 228–238.
- Пичхадзе А. А.* О языковых особенностях славянских служебных миней // *Bibel, Liturgie und Frömmigkeit in der Slavia Byzantina. Festgabe für Hans Rothe zum 80. Geburtstag*. D. Christians, D. Stern, V. S. Tomelleri (Hrsg.). (Studies on Language and Culture in Central and Eastern Europe, 3). München, Berlin: Otto Sagner, 2009. P. 297–308.
- Славова Т.* Необичайни инфинитивни форми в старобългарски преводи // *Palaeobulgarica*. 2006. № 2. С. 52–61.
- Славова Т.* Двукратно преведен фрагмент в сборника от Тринадесет слова на Григорий Богослов // Многократните преводи в Южнославянското средновековие. Под ред. на Л. Тасева, Р. Марти, М. Йовчева, Т. Пентковская. София: Издателска къща “ГорексПрес”. 2006a. С. 149–161.
- Славова Т.* Перифрастичният прохибитив в старобългарската писменост // *Българска реч*. 2015. № 1. С. 93–103.
- Славова Т.* Преводачески стратегии в старобългарския превод на *Словата против арианите* от Атанасий Александрийски // *Palaeobulgarica*. 2019. № 4. С. 3–19.
- Славова Т.* Архаични нелични форми от глагола *вѣтити* в старобългарския превод на *Словата против арианите* от Атанасий Александрийски // *Palaeobulgarica*. 2019a. № 1. С. 3–16.

- Спасова М.* Исторически и квазиисторически подход при тълкуването на сведенията за преводаческата дейност на славянските първоучители по време на моравскопанонската им мисия // **Нѣстѣ оученикъ надъ оучителемъ своимъ.** Сборник в чест на проф. дфн Иван Добрев, член-кореспондент на БАН и учител / Съставители Тотоманова А.-М., Славова Т. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2005. С. 106–144.
- Тихова М.* (изд.). Старобългарското Учительно евангелие на Константин Преславски, издадено от Мария Тихова с детайлното описание от Елена Уханова на най-стария препис (ГИМ, Син. 262). Freiburg i. Br.: Weiher, 2012. IX–XCVII + 474 S.
- Тотоманова А.-М.* Изкуствен конструкт ли е бил Кирило-Методиевият старобългарски език? // *Palaeobulgarica*. 2019. № 3. С. 3–12.
- Aitzetmüller R.* Altbulgarische Grammatik als Einführung in die slavische Sprachwissenschaft. Freiburg i. Br.: U. W. Weiher, 1978. 253 S.
- Lytvynenko V.* Athanasius of Alexandria, Oratio II contra Arianos: Old Slavonic Text and English Translation by V. Lytvynenko (*Patrologia Orientalis*. T. 248, Fas. 56, № 3). Turnhout: Brepols, 2019. 402 p.
- Meillet A.* Le slave commun. Paris: Librairie ancienne H. Champion. 1934. XX + 538 p.
- Miltenov Y.* Uses of Participle **вышаштии** ‘Future’ in the Slavonic Translation of the Minor Prophets with Commentary // *Linguistique Balkanique*. 2009. № 3. P. 1–14.
- Totomanova A.-M.* San Clemente di Ocrida e la norma linguistica anticobulgara // *San Clemente di Ocrida: allievo e maestro. Nell’ undicesimo centenario del beato transito (916–2016)* (*Accademia Ambrosiana. Slavica Ambrosiana* 7). Milano: Biblioteca Ambrosiana — Bulzoni Editore, 2017. P. 35–50.
- Vaillant A.* Discours contre les Ariens de Saint Athanase. Version slave et traduction en français. Sofia: Académie des sciences de Bulgarie, 1954. 265 p.
- Whaley M. L.* The Evolution of the Slavic ‘(be)come’-Type Compound Future. Dissertation. Presented in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree Doctor of Philosophy in the Graduate School of the Ohio State University. Ohio, 2000. 174 p.